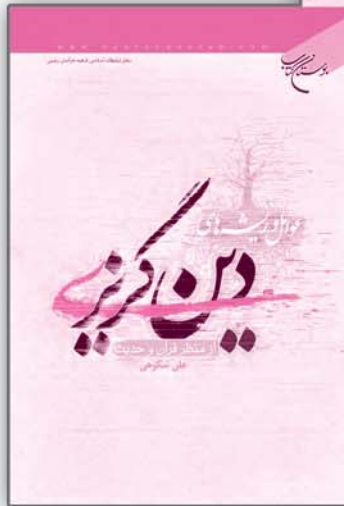
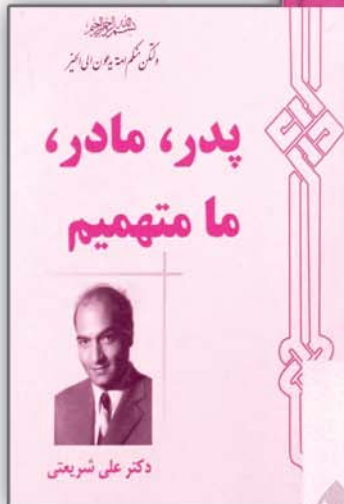

علل و عوامل دین‌گریزی

کتابخانه‌های

حسین علیزاده
محقق و نویسنده

صفر حیات

سال چهارم
شماره نوزدهم و بیستم
فروردین و اردیبهشت/خرداد و تیر ماه ۱۳۹۷

۹۲

در آغاز

در این نوشتار ۱۴ کتاب درباره «علل و عوامل دین‌گریزی» در دو بخش معرفی شده است. بخش اول شامل ۴ کتاب مهم‌تر است که هر یک به تفصیل معرفی شده‌اند: دو کتاب اول مربوط به سالیان پیش از انقلاب اسلامی است که پدید آورندگان آنها به ترتیب استاد شهید مرتضی مطهری و مرحوم دکتر علی شریعتی بوده‌اند. دو کتاب دیگر در سالهای پس از انقلاب پدید آمده و کاملاً متأثر از دو کتاب نخست بویژه کتاب استاد مطهری هستند. در بخش دوم ۱۰ کتاب دیگر به اجمال و فهرست‌وار معرفی شده‌اند که تنها یکی از نویسندگان آنها غیر ایرانی (برتراند راسل) است ولی ۳ ترجمه از آن وجود دارد (که با احتساب هر سه ترجمه تعداد عناوین این کتابشناسی مختصر ۱۶ عنوان می‌شود!) و پیداست این کتاب مهم و اثرگذاری بوده است.

شگفتا که با همه اهمیتی که این موضوع دارد و در سالیان اخیر هیمنه و حساسیت بیشتری نیز یافته، تاکنون تحقیق چندان مهم و مفیدی درباره آن صورت نگرفته است، به گونه‌ای که ما برای تهیه این نوشتار هرچه بیشتر جستیم کمتر یافتیم! و جالب است که این ۱۴ عنوان با جستجو در میان بیش از ۱۰ هزار عنوان از آثار مذهبی مکتوب (و چاپی) پیدا شده که در فاصله نزدیک به نیم قرن! (۱۳۵۰ تا ۹۵) پدید آمده‌اند!

البته در حین کار به تعداد بیشتری مقاله و پایان‌نامه مربوط به این موضوع برخورد کردیم که در اینجا فقط کتابهای چاپ شده معرفی شده‌اند.

یک نکته مهم و مرتبط دیگر اینکه در سال ۱۳۹۳ پژوهشی توسط محمد امین ربانی با عنوان «کتابشناسی آسیب‌شناسی دینی» منتشر شد که البته تا حدی مشتمل بر مسأله دین‌گریزی نیز هست و در اینجا با ذکر مشخصات به آن ارجاع می‌دهیم. (مجله «میراث شهاب» نشریه کتابخانه بزرگ آیت الله مرعشی نجفی، سال بیستم شماره ۷۶ - ۷۷، ص ۲۹۱). در پایان این آغازه بجاست که بر ضرورت و اهمیت انجام تحقیقات میدانی و نظری بیشتر در این باب تأکید کنیم و امید است که بزودی این کارنامه نحیف به همت بلندهمتان پر برگ و بار شود.

بخش اول: کتاب‌شناسی تفصیلی

۱. «علل گرایش به مادیگری» به قلم استاد شهید مطهری در این مبحث پیشگام شمرده می‌شود. این کتاب در اصل، حاصل دو سخنرانی در سال‌های ۴۸ و ۴۹ شمسی بوده که بعداً صورت کامل شده آنها در سال ۵۰ چاپ و در سال ۵۲ با اضافاتی دیگر به چاپ دوم رسیده و سپس به زبان عربی و احتمالاً زبان‌های دیگر ترجمه شده است. آنچه در اینجا معرفی می‌شود چاپ هشتم آن در تیرماه سال ۵۷ است که با مقدمه‌ای جدید و باز با توضیحات تکمیلی دیگری به قلم خود استاد شهید همراه شده و در ۲۶۴ صفحه قطع رقعی از سوی انتشارات صدرا نشر یافته است. عنوان مقدمه آن «ماتریالیسم در ایران» است که در آن چندان سخنی از علل دین‌گریزی و گرایش به ماتریالیسم نیست اما ضمن آن برخی جریانات روشنفکری چپ و گروه مذهبی چپ زده‌ای به نام فرقان (عاملان ترور مؤلف شهید کتاب)، بسیار مورد انتقاد قرار گرفته‌اند. در این مقدمه، مؤلف یکی از شیوه‌های جدید ماتریالیست‌های ایرانی را تحریف شخصیت‌هایی همچون حافظ و حلاج دانسته که به ترتیب از سوی احمد شاملو (در مقدمه‌ای بر تصحیح و روایت خویش از دیوان حافظ) و علی میرفطروس (در کتابی درباره حلاج) صورت گرفته و این نویسندگان آن دو عارف را ملحد! معرفی کرده‌اند. (صفحات ۲۴ تا ۳۳)

شیوه دیگری که به نظر استاد از سوی چپ‌گرایان مذهبی (گروه فرقان) به کار گرفته شده تحریف آیات قرآن است که در جلسات و سپس جزوات تفسیری آن‌ها مندرج است و در مقدمه کتاب به بررسی چند نمونه آن‌ها از جمله در سوره بقره پرداخته شده است. (صفحات ۴۰ تا ۵۱)

پس از مقدمه و در اصل کتاب، نگاه استاد به علل پدید آمدن دین‌گریزی و مادیگری بیشتر نگاهی فکری و فیلسوفانه است. ایشان نخست به سابقه تاریخی مادیگری قبل و بعد از اسلام پرداخته و سپس برخی از علل مادیگری در قرون جدید را به نقش منفی کلیسا در قرون وسطی نسبت می‌دهد که به ۲ شیوه بوده است: نخست «نارسایی مفاهیم دینی کلیسا» به ویژه درباره وجود خدا و او که صاف او و ارائه تصویری ناقص و انسان‌وار از اوست و دیگر خشونت‌های کلیسا در سلب آزادی عقیده و برپایی دادگاه‌های تفتیش عقاید و ارتکاب جنایاتی نسبت به انسان‌ها به عنوان مبارزه با جادوگری بوده است. (ص ۷۱ تا ۸۷) در ادامه به نمونه‌هایی از نارسایی مفاهیم فلسفی

غرب به طور مفصل پرداخته شده که بخش عمده‌ای از کتاب (بیش از ۱۰۰ صفحه) را در برمی‌گیرد و برخی از اهم مطالب آن به قرار ذیل است:

نخست «مشکل علت نخستین» در متون فلسفی غرب و ریشه ضعف فیلسوفان غربی به ویژه هگل و راسل (در کتاب چرا مسیحی نیستیم؟) در حل این مسأله بررسی شده و با ریشه نیازمندی اشیا به علت از نظر متکلمین و فلاسفه اسلامی مقایسه شده و نتیجه گرفته شده که فیلسوفان غربی عمدتاً نتوانسته‌اند ریشه عدم نیاز علت نخستین (علت العلل و خدا) را به علت دریابند که همان صرف‌الوجود و کمال مطلق و واجب‌الوجود بودن است و اینکه فقر ذاتی و ماهوی و ممکن‌الوجود بودن که مرتبه‌ای متأخر در هستی است منشأ نیاز به علت است که اینها در خداوند راه ندارد. (ص ۱۱۲ تا ۱۲۷) سپس مسأله تکامل و نظریه داروین مطرح و بررسی شده و نتیجه گرفته‌اند که این نظریه بر خلاف برداشت غلط غربی‌ها نه ضد دین است و نه ضد خدا، چرا که تکامل نیز یکی از قوانین و نوامیس خلقت است. (ص ۱۲۹ تا ۱۵۰)

در ادامه، «اصل علیت و برهان نظم» (و انتقادات دیوید هیوم بر آن) و نیز مسأله جبر و اختیار مورد بحث قرار گرفته و باز بر خلاف برداشت برخی از اندیشمندان غربی، نشان داده شده که هیچ یک از اینها ضرری به قدرت و شوکت خداوند نمی‌زند از جمله اینکه در پاسخ به هیوم می‌گوید برهان نظم بر فرض قصور، برهان اثبات همه صفات کمال الهی نیست و حداکثر نشان می‌دهد که این طبیعت، ناظم و ماورایی دارد که آن ماورا حاکم بر طبیعت و مدبّر آن است. (ص ۱۵۰ تا ۱۹۶)

در مباحث پایانی کتاب «نارسایی مفاهیم اجتماعی و سیاسی» مطرح شده و اینکه وقتی دین را در تقابل با آزادی و طرفدار استبداد و اختناق اجتماعی نشان دهند، نتیجه‌ای جز گریزاندن افراد از دین و سوق دادن آن‌ها به ضدیت با مذهب و خداگرایی ندارد. (ص ۲۰۱ تا ۲۰۴)

«اظهارنظر غیرمتخصص» نیز از عناوین بعدی کتاب است که باز همراه است با نمونه‌هایی از فرهنگ دینی کلیسا و غرب و نیز رفتارهایی در میان خودمان که گونه‌ای دفاع غلط و ضد تبلیغ است و اگرچه موقتاً عده‌ای از عامیان را جذب کند، در حقیقت از علل رمانده و گریزان شدن مردم و جوانان از دین است. (ص ۲۰۹ تا ۲۱۲)

در ادامه، مؤلف تحت عنوان «خداپرستی یا زندگی»

نمونه‌هایی از آموزه‌های دینی تحریف شده و خرافی را مثال می‌زند که موجب محدودیت مردم و مبارزه با گرایز طبیعی آنها در استفاده معقول از مواهب زندگی می‌شود (ص ۲۱۵ تا ۲۲۱).

سپس به نقش «محیط اخلاقی و اجتماعی نامساعد» در دین‌گریزی پرداخته و رابطه بین مادیت اخلاقی و اعتقادی مطرح شده و نقش ظلم و فساد محیط و تأثیر گناهان در رویگردانی از معنویات مورد تأیید و تأکید قرار گرفته است. (ص ۲۲۵ تا ۲۳۳)

«سنگر قهرمانی و پرخاشگری» آخرین عنوان از مجموعه علل گرایش به مادگرایی دانسته شده و توضیح اجمالی آن اینکه اگر روحیه محافظه‌کاری، و عافیت‌طلبی و توجیه‌گری در پیشوایان دینی رواج یابد (که بر خلاف رسالت و نقش اجتماعی پیامبران و مؤمنان راستین در قرآن است) ماتریالیست‌ها و کمونیست‌ها کسب اعتبار کرده و به عنوان انقلابی و پیشتاز تغییرات مطلوب مطرح می‌شوند. (ص ۲۳۷ تا ۲۴۷)

پایان بخش کتاب، «نتیجه» این بررسی است و اینکه باید مکتب الهی را بطور معقول و علمی و استدلالی عرضه کنیم، به خداوند تصویر جسمانی و بشری ندهیم و او را فقط در اوج آسمان‌ها جستجو نکنیم. نیز باید خدا را فقط آغاز کننده جهان ندانیم و خلاصه با تصورات نامربوط درباره علم و اراده ازلی مبارزه کنیم و جلوی لغزش‌های فکری و فشریگری و جمود در مسائل الهیات را بگیریم. (ص ۲۵۲ تا ۲۵۳) و یک گام اساسی در مبارزه با مادگرایی، عرضه کردن یک مکتب الهی است که بتواند پاسخگوی نیازهای فکری اندیشمندان بشر باشد. (ص ۲۵۵ تا ۲۵۶)

باید مکتب الهی را پشتوانه حقوق سیاسی و اجتماعی قرار دهیم که دیگر قبول خدا ملازم با قبول حق زورگویی و استبداد حکمران تلقی نگردد. با هرج و مرج تبلیغی و اظهارنظرهای نامتخصص نیز باید مبارزه شود و به محیط مساعد اخلاقی و اجتماعی که هماهنگ با مفاهیم متعالی معنوی باشد، باید کمال اهمیت داده شود. (ص ۲۵۶)

آخرین جملات کتاب هم زیبا و پرمعناست: «از همه ضروری تر اینکه در عصر ما باید علاقمندان و آشنایان به مفاهیم واقعی اسلامی سعی کنند بار دیگر حماسه را که رکنی از مفاهیم اسلامی بوده، بدانها برگردانند. البته بازگرداندن حماسه به مفاهیم اسلامی نیازمند است به

جهادی فکری و قلمی و زبانی... و جهاد دیگری عملی.» (ص ۲۵۷)

گفتنی است که استاد شهید مطهری در برخی دیگر از گفتارها و نوشتارهای خویش از علل دین‌گریزی و آسیب‌های دینی سخن گفته است از جمله: انسان و سرنوشت بویژه مقدمه آن، عدل الهی بویژه مقدمه آن، اسلام و مقتضیات زمان، حماسه حسینی (بویژه در بخش تحریفات عاشورا).

همچنین دست کم سه کتاب مفصل با عنوان «آسیب‌شناسی دینی» برگرفته از آثار استاد مطهری پدید آمده که نشانگر رویکرد طبیبانه و آسیب‌شناسانه ایشان نسبت به دین و دین‌گرایی و بررسی عوامل دین‌گریزی بوده است. ۲. «پدر، مادر! ما متهمیم» عنوان کتابی است مشهور از دکتر علی شریعتی که آن هم در اصل سخنرانی‌ای بوده در آبان‌ماه سال ۵۰ ش. و بعداً (گویا با شرح و بسط بیشتر) به صورت کتاب، در تیراژی بسیار چشمگیر بارها به چاپ رسید و به زبان‌های دیگر نیز ترجمه شد. یکی از مترجمان مشهور آن، شاعر و مترجم نامدار گُرد، عبدالرحمن شرفکندی متخلص به «هژار» است که آنرا با عنوان «دایه، باوه! کی خراوه؟!»، «مادر، پدر! کی گناهکار است؟!» به کردی زیبایی ترجمه کرده و انتشارات سروش آن را عرضه کرده است. این کتاب که با حجمی اندک (حدود ۱۲۰ صفحه رقعی) نکات بسیاری را در باب علل دین‌گریزی مطرح کرده است، در عمل، فهرست مطالب و فصل بندی و ساختار منسجمی فراتر از سخنرانی ندارد و لحن خطابی و پرشور آن همچنان حفظ شده است. این کتاب، در واقع دو بخش اصلی سلبی و ایجابی دارد: تا حدود نیمه اول (ص ۵۷) که از زبان نسل جدید و طبقه جوان تحصیل کرده و دانشجویست خطاب به پدران و مادران، که در آن قرائت سنتی از دین شدیداً مورد حمله و انتقاد قرار گرفته و نشان داده شده که این قرائت عمدتاً خرافی و نامعقول است. در این نیمه اول کتاب که جنبه سلبی دارد، به روشنی تقابل و تضاد سنت و تجدد (در امور مربوط به دین) به تصویر کشیده شده و اصول و فروع دین به ویژه، نگاه به نماز، حج، جهاد و عاشورا و انتظار از نوع سنتی و عامیانه به چالش کشیده شده است. در ادامه (از ص ۵۸ تا پایان) شریعتی با همان نگاه ویژه خویش در باره مذهب علیه مذهب و تشیع صفوی و علوی، عقاید عامیانه مطرح شده را از نوع مسخ و تحریف اسلام دانسته و در واقع حق

■
**با هرج و مرج
 تبلیغی و
 اظهار نظرهای
 نامتخصص نیز باید
 مبارزه شود و به
 محیط مساعد
 اخلاقی و اجتماعی
 که هماهنگ با
 مفاهیم متعالی
 معنوی باشد، باید
 کمال اهمیت داده
 شود.**
 ■

را به جوانان متجدد داده است که با اسلام خرافی و امامت و عاشورای تحریف شده یا غلوآمیز و تحذیری مخالف باشند. او سپس کوشیده است که این بار با نگاهی مثبت تحت عنوان کدام اسلام؟ نظریه درست و دیدگاه خود را درباره عناوین، مفاهیم و مسائل مطرح شده توضیح دهد و سازنده بودن نگاه درست به مفاهیمی همچون اختیار، قضا و قدر، توکل، انتظار و عاشورا را نشان دهد.

بنابراین از نظر شریعتی، از اهم علل دین‌گریزی جوانان، محیط و نگاه سنتی متحجر و مذهب خرافی موروثی است که توان پاسخگویی به نیازها و پرسش‌های ترقی‌خواهانه عصر جدید را ندارد. او

می‌گوید خیل جوانانی که غرب زده می‌شوند از مذهبی می‌گریزند که به صورت عادات و تقلیدهای ذهنی منجمد درآمده و آن اسلام بیداری بخش و حرکت‌آفرین که با نوآوری مستمر عقلی و عملی و همگام با زمان و بلکه پیشرو آن بوده، اساساً برای آنها مطرح نشده و غریب و مهجور مانده است.

از سوی دیگر فرهنگ تازه نفس و مهاجم غرب به عنوان حریفی هوشیار و مجهز با تمامی امکانات پیشرفته، سلطه جوانان بر ما تاخته و دین سنتی و عامیانه، منفعلانه عرصه را به آن باخته و خود را در تلاشی عبث از نفس انداخته است! و شریعتی می‌کوشید با پالایشگری، برداشتهای غلط و ارتجاعی را بزاید و دین راستین را پیشرو و توانمند معرفی کند.

از این رو باید به شریعتی و جوانان متجددی که او خود را سخنگوی آن‌ها می‌دانست، حق داد که درباره جایگاه و سرنوشت مذهب در جامعه بسته چنین سخن بگویند و

نقش استبداد دینی و استعمار فرهنگی را در تزلزل پایگاه اجتماعی دین به تصویر کشند. شریعتی علل بی‌اعتقادی و دین‌گریزی و حتی دین‌ستیزی را بدینگونه برشمرد و توضیح می‌دهد که چرا قشر او (روشنفکران) از مذهب بیزار شده و با آن بیگانه گشته‌اند که این بیگانگی و گریز راه را برای شعارهای نو و مکاتب فلسفی روزآمد و مدعی حل مشکلات انسان‌ها، باز می‌کند. شریعتی در حقیقت به جای اینکه گناه را به گردن اقشار دین‌گریز بداند، متولیان، پدران و مادران نسل‌های گذشته و گذشته‌گرا را متهم می‌کند که تلقی درستی از دین نداشته و مدافع و مروج سنت‌های غلطی تحت عنوان دین بوده‌اند که دیگر قابل دفاع نیست، چون نه تنها کارساز و مفید نیستند بلکه زبان هم دارند، چرا که توجیه‌گر انفعال، عقب ماندگی و انحطاطند.

گفتنی است که در نقد کتاب مذکور، کتاب‌ها و مطالبی انتشار یافت که از جمله معروفترین آن‌ها «پدر، مادر! پوزش می‌طلبیم» از شیخ قاسم اسلامی است که سالها سرسختانه از منتقدان سنتی شریعتی بود. این دو کتاب مربوط به سالهای پیش از انقلاب است و کتاب سوم و چهارم که در پی می‌آید در سالهای پس از انقلاب پدید آمده‌اند.

۳. «رهزنان دین» با عنوان فرعی آسیب‌شناسی دین و دینداری در نهج البلاغه کتابی است از مصطفی دلشاد تهرانی است که چاپ اول آن در زمستان ۷۹ در ۳۵۱ صفحه رقی از سوی انتشارات دریا منتشر شده است. پیش از آن، دلشاد تهرانی بیش از ۱۰ عنوان کتاب‌هایی دیگر را تألیف کرده که آنها هم عمدتاً برگرفته از نهج البلاغه (در جهت شرح موضوعی آن) بوده‌اند.

این کتاب در ۱۵ بخش و یک دیباچه و پیشگفتار عمدتاً در پی بررسی و تبیین عوامل دین‌گریزی بر اساس نهج البلاغه پدید آمده است. پیشگفتار که ظاهراً در این مجموعه کتاب‌های نهج البلاغه‌ای، باید مشترک باشد، اعم از موضوع مقاله ما و یکسره درباره نهج البلاغه و برخی ویژگی‌های آن است. اما دیباچه حاوی مفهوم‌شناسی و بیان ضرورت آسیب‌شناسی دین و دینداری در بیانات امام علی علیه السلام است. بخش اول درباره رهزنان دین است که در آن مؤلف به «نفی اکراه و اجبار در دین» پرداخته و خواست الهی را در رویکرد به دین مطرح کرده است.

«بد فهمیدن و نفهمیدن دین» عنوان اصلی بعدی است که

خطر و مصادیق بد فهمیدن و نفهمیدن دین در آن مورد بحث قرار گرفته است. ذیل عنوان «تحریف معنوی مفاهیم دینی»، نیز مفهوم تحریف و نمونه‌هایی از تحریف معنوی از جمله در باب زهد و قضا و قدر، مطرح شده است.

«نارسایی مفاهیم دینی» چهارمین عنوان مهم بعدی است که در ذیل آن آموزه‌های علوی را نافی نارسایی مفاهیم دینی برشمرده است. عنوان بخش مفصل‌تر بعدی «تباین دین با ضروریات بشری» است که در آن نمونه‌هایی از فطریات و ضروریات، بدین ترتیب برشمرده شده: حقیقت‌جویی، زیبایی دوستی، خلاقیت، خیر اخلاقی، آزادی دوستی و آزادگی، عدالت خواهی و نیازهای طبیعی.

«عدم رعایت تدرج و تمکن در هدایت و تربیت»، عنوان بحث بعدی کتاب است که در آن لزوم تدرج در هدایت و نیز کج فهمی در مراتب دینداری و بررسی شده است.

همچنین «عدم رعایت تسهیل و تیسیر در هدایت و تربیت» عنوان هفتم کتاب را تشکیل می‌دهد که باز بر نفی سخت‌گیری و لزوم تسهیل و خطر نفی آن تأکید گردیده است.

«ایجاد تکلف در دین و دینداری» عنوان دیگر از مباحث کتاب است که بر مفهوم تکلف و خطر ایجاد آن متمرکز است.

«تقلید ویرانگر» عنوان نهم است که در آن دو نوع تقلید ستوده و نکوهیده و خطر تقلید ویرانگر برای دین مورد بحث قرار گرفته است.

دهمین عنوان از مباحث کتاب، «عالمان بدعمل یا بی‌عمل و عالم نمایان» است که به مناسبت آن اهمیت عملکرد متولیان دین و نقش و عملکرد عالم نمایان بررسی شده است.

عنوان یازدهم «استفاده ابزاری از دین» است که در آن مبحث دین در خدمت تمایلات و مطامع و نیز دین در خدمت دنیا مطرح شده است.

عنوان دوازدهم «ناداری و کمبودداری» است که ذیل آن خطر ناداری و... و نفی آن در دین مطرح شده است.

عنوان سیزدهم «خشونت‌های منتسب به دین» است که نفی خشونت ورزی و خطر خشونت ورزی به نام دین و دینداری بررسی و گوشزد شده است.

عنوان چهاردهم «رفتار خودکامانه از جانب متولیان دین» است که در آن نفی خودکامگی در دین و خطر رفتار خودکامانه از جانب متولیان بررسی شده است.

پانزدهمین و آخرین عنوان از مباحث کتاب «عدم رعایت حقوق مردمان» است که حقوق‌مداری در دین و خطر نادیده گرفتن حقوق مردمان، در آن مورد بحث قرار گرفته است.

یادآوری می‌شود که تمامی این عوامل دین‌گریزی و مباحث فوق بر اساس نهج البلاغه بوده که گاه با آیات قرآن کریم و برخی روایات دیگر همراه شده و توضیح و تبیین یافته است. در پایان هر گفتار نیز پی‌نوشتها و نشانی نقل قولهای نهج البلاغه و... آمده است. همچنین کتاب دارای نمایه مختصری از اعلام است که در آن پس از نهج البلاغه، بسامد احادیث نبوی چشمگیر است. دیگر اینکه تأثیر دیدگاه‌های استاد شهید مطهری (در نکات مربوط به نهج البلاغه و آسیب شناسی دینی) به ویژه کتاب علل گرایش به مادگرایی در این اثر کاملاً مشهود است و بارها سخنانی از وی نقل شده و یا به آثار ایشان استناد شده است. همچنین پس از نهج البلاغه، بیشترین استناد به سخنان پیامبر ﷺ و امام صادق ﷺ هم در کتاب صورت گرفته است.

در پایان نیز نمایه و فهرست بیش از ۱۱۰ عنوان از منابع و مأخذ کتاب که عمدتاً آثار عربی و روایی است، آورده شده است.

۴. «عوامل و ریشه‌های دین‌گریزی از منظر قرآن و حدیث»، عنوان کتابی است نوشته علی شکوهی که چاپ پنجم آن در سال ۱۳۹۳ از سوی بوستان کتاب قم در ۳۲۴ صفحه رقعی عرضه شده است.

این کتاب پس از پیشگفتار در سه فصل سامان یافته است. فصل اول درباره معنا و مفهوم دین است که در آن به پیشینه تاریخی و معانی دین در قرآن پرداخته که طی آن هفت معنا برای واژه دین ذکر شده و با نکات تکمیلی دیگر همراه شده است.

فصل دوم درباره حضور دین در همه عرصه‌های حیات است که در آن ارزش و اهمیت دین، نمونه‌هایی از استواری در راه دین و نیز افق دینداری (در عرصه‌های ازدواج، مسافرت، لباس، دانش، رابطه دوستی و ملاک‌گزینش بودن آن در گزینش مسئولان) مطرح شده و پیامدهای بی‌اعتنایی به دین و امور دینی گوشزد شده است.

اما فصل سوم و پایانی که شامل عوامل دین‌گریزی است طولانی‌ترین و مهم‌ترین مطالب کتاب را در بردارد (نزدیک

به ۲۲۰ صفحه) که خود دارای ۱۵ عنوان و عامل دین‌گریزی است و هر یک شامل مطالبی به شرح ذیل است:

۱. **فقر و ناداری؛** شامل ستیز اسلام با فقر، ارتباط فقر با دین‌گریزی، نقش امکانات مادی در حیات معنوی و دینداری، سیره امامان در فقرزدایی، نقش زکات در رویکرد به دین و...
۲. **آلودگی محیط اخلاقی و اجتماعی؛** شامل نقش و تأثیر محیط بر رفتارها و باورها، آندلس نمونه‌ای گویا و...
۳. **عملکرد نادرست برخی از عالمان دین؛** شامل تأثیر و نقش عمل، تأثیر شگرف رفتار پیامبر ﷺ و ائمه علیهم‌السلام، نکوهش عالمان ظاهرنا و...
۴. **خشونت؛** شامل صلابت و قاطعیت، آفت

کلیسا با غرایز طبیعی

۱۰. **اکراه و اجبار در دین؛** شامل نفی اکراه در تعالیم دینی
۱۱. **به کارگیری شیوه‌های نادرست در تبلیغ؛** شامل لزوم به کارگیری شیوه‌های صحیح، نقش مبلغ در گرایش مردم به دین، بهره‌گیری از شیوه‌های نوین و تبلیغ غیر مستقیم و ...
۱۲. **غفلت از ظرفیت‌ها و استعدادها در هدایت و تربیت؛** شامل توجه نکردن به ظرفیت‌ها، استعدادها و توانایی‌ها و تفاوت مراتب ایمان، استعداد و ظرفیت انسان‌ها
۱۳. **خصلت‌های ناپسند؛** شامل ۱. هواپرستی ۲. حب دنیا یا دنیازدگی ۳. تکبر و غرور ۴. لجاجت ۵. ناآگاهی و جهل و غفلت

باید مکتب الهی را بطور معقول و علمی و استدلالی عرضه کنیم، به خداوند تصویر جسمانی و بشری ندهیم و او را فقط در اوج آسمان‌ها جستجو نکنیم.

۱۴. **گناه و گریز از مسؤلیت؛** شامل مباحثی همچون گریز از مسؤلیت و گرایش‌های انحرافی، نقش گناه ...
۱۵. **تقلید و شخصیت‌گرایی؛** شامل تقلید و شخصیت پرستی و آسیب تقلید برای دین و دین‌داری
- (الف) تقلید از منظر قرآن و (ب) تقلید و شخصیت‌گرایی از دیدگاه حدیث و انگیزه‌های تقلید کورکورانه که خود اقسام زیر را دارد:
 ۱. عدم بلوغ فکری ۲. شخصیت‌زدگی ۳. علاقه شدید به نیاکان و پیشینیان ۴. گروه‌گرایی یا تعصب‌های قومی و در پایان فهرست‌های کتاب آمده است. و منابع که در میان آنها استناد به بیش از یکصد آیه و یکصد حدیث (بویژه احادیث پیامبر ﷺ، امام علی علیه‌السلام و سپس امام

- خشونت ورزی، نقش خشونت‌های کلیسا در دین‌گریزی
۵. **تبلیغات و عملکرد دشمنان؛** شامل ارائه تصویر نادرست از دین و جعل حدیث
۶. **دفاع نابخردانه از دین؛** شامل نقش عقلانیت در گرایش به اسلام و لزوم عرضه مطالب خردپسند
۷. **معرفی نادرست دین؛** شامل تصویر کتاب مقدس از خدا
۸. **تبیین نارسای مفاهیم دینی؛** شامل نارسایی مفاهیم دینی مسیحیت و تبیین صحیح مفاهیم دینی
۹. **ناسازگاری با نیازهای طبیعی و فطری بشر؛** شامل دین و نیازهای طبیعی بشر و مبارزه

صادق (ع) و نیز استفاده از حدود ۱۵۰ مأخذ فارسی و عربی چشمگیر است و رویکرد روایی و قرآنی کتاب را نشان می‌دهد. در این کتاب اخیر که در موضوع خود به نسبت کاملتر است، استفاده گسترده فراوان از سه اثر یاد شده (در این نوشتار حاضر) بویژه کتاب استاد مطهری و استاد دلشاد تهرانی بخوبی مشهود است اما فقط بر آثار استاد مطهری بویژه علل گرایش به مادیگری تصریح و تأکید شده است.

بخش دوم: کتابشناسی اجمالی

ردیف	عنوان	پدیدآورنده	نام ناشر	تاریخ نشر
۵	چرا مسیحی نیستیم؟	برتراند راسل ترجمه: روح‌الله عباسی ترجمه: س. الف. س. طاهری ترجمه: عبدالعلی دست‌غیب	انتشارات روز - فرهنگ	۱۳۴۷ ۱۳۴۹ ۱۳۵۱
۶	دین‌گرایی، دین‌گریزی، دین‌ستیزی	رضایی، علی‌اصغر	-	۱۳۷۹
۷	از ادیب تا فروغ (نقد و تحلیل دین‌گریزی در ادبیات معاصر ایران)	سیده زهرا موسوی - محسن ذوالفقاری	نجبا	۱۳۸۳
۸	دین‌گریزی، عوامل و راه‌حل‌ها در پرتو قرآن	محمد بهرامی	دفتر تبلیغات اسلامی (شعبه خراسان رضوی مرکز پژوهش‌های اسلامی)	۱۳۸۳
۹	دین‌گریزی چرا؟ دین‌گرایی چه سان؟	ابوالفضل ساجدی	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی	۱۳۸۴
۱۰	نقش رسانه‌ها بر دین‌گریزی و دین‌پذیری در جوامع مختلف	مجید کاشانی	پژوهشگاه فرهنگ هنر و ارتباطات	۱۳۹۰
۱۱	عوامل دین‌گرایی و دین‌گرایی و دین‌گریزی	حکیمی، عباس	عصر جوان	۱۳۹۱
۱۲	بررسی ریشه‌ها و عوامل دین‌گریزی از نگاه قرآن	پریسا کریمی هارونی	-	-
۱۳	بررسی عوامل اجتماعی دین‌گریزی در قرآن	فرزانه گودرزی	-	-
۱۴	علت دین‌گریزی جوانان	محمدحسین جلالی	چکیده	-